

Príspevok k problematike vzťahu stredovekých sakrálnych objektov a feudálnych sídiel na Slovensku

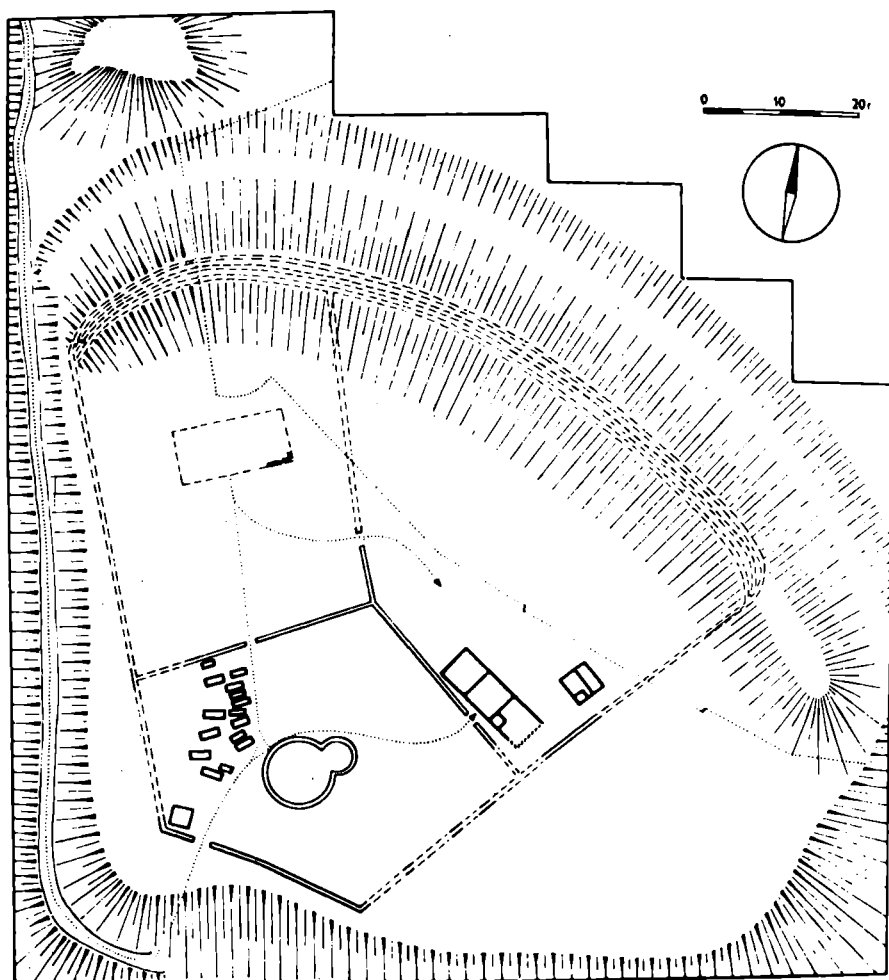
MICHAL SLIVKA

Je všeobecne známe, že kresťanská ideológia doprevádzala formovanie rano-feudálnych stredoeurópskych monarchií, a zhora nadol prenikala celou ich sociálnou štruktúrou. V striktných princípoch uhorskej feudalnej spoločnosti sa tieto javy markantnejšie prejavili, a preto i v tomto texte sa budeme venovať len najzákladnejším problémom vzťahu sakrálnych objektov k feudálnym sídlam, aj to len v predložení niekoľkých téz, ako východisko k bádateľskej diskusii a konfrontácii budúceho interdisciplinárneho výskumu. Samá téma je v slovenskej historiografii málo prebádaná a doposiaľ neexistuje žiadna sumarizujúca práca. Až máme teda bilancovať, musíme len prijať púhe konštatovanie, že v tejto oblasti sme len na začiatku svojej práce, keďže na jednej strane nemáme spracovanú a historikmi umenia prehodnotenú sakrálnu, ale ani profánnu architektúru vôbec v porovnaní susedných zemí, kde sú už zostavené dokumentačné katalógy ranostredovekej architektúry. So splnením tohoto úkolu predsa vznikli parciálne práce, aj keď sa týkajú len „solitérov“ a ktoré v celoslovenskom kontexte poznania iste urobili krok dopredu. Nepopierateľne má na tom zásluhu predovšetkým archeológia. Súhrn doterajších znalostí v tejto oblasti dovoľuje v hrubých rysoch stanoviť dislokácie cirkevných stavieb na území Slovenska, v niektorých prípadoch stanoviť ich funkčnú povahu a s využitím písomných prameňov aj určité závery všeobecne historickej povahy. Postihnutie hlavných sakrálnu-topografických funkcií a sídiel svetskej a cirkevnej feudality javí sa ako jedna z kľúčových otázok pre poznanie ranostredovekej spoločnosti (porovnaj G. Streich 1984).

Súkromnovlastnícke kostoly podľa písomných prameňov v 9. storočí prevládali v Zadunajsku. Pre prvú polovicu 9. storočia je cenná správa zachovaná v Converzii, podľa ktorej salzburský arcibiskup Adalram vysvätil na dedičnom majetku Pribinu v Nitrave (Nitre) kostol, najskôr vlastníckej povahy. Jeho lokalizácia nie je doposiaľ spoľahlivo identifikovaná (Chropovský 1972). Pre druhú polovicu 9. stor. máme archeologicky doložený typ súkromnofeudálneho sídla – veľmožského dvorca v Ducovom (okr. Trnava) – situovaného na ostroh, ktorý dominuje nad inundačnou oblasťou Váhu (Ruttkey 1976). V odkrytom komplexe sú všetky základné prvky feudálneho sídla: obytný trojtraktový palác (14×4,8 m) predstavujúci sídlo veľmoža, veža (4×4 m), menšia obytná stavba asi pre kňaza a kostolík vo forme rotundy. Komplex budov bol obohnaný palísádovým plotom (obr. 1). Isté náznaky dvorcového charakteru vykazujú aj objekty zistené v Nitrianskej Blatnici s rotundou sv. Juraja (Ruttkey 1985, s. 173, 178, obr. 12), v Drážovciach pri Nitre, a možno aj ďalšie, zatiaľ archeologicky nepreskúmané objekty v povodí rieky Nitry: napr. Bojnice s kostolom, ktorý nesie typické rytierske patrocínium sv. Martina, v okolí ktorého sa pochovávalo už v 11. storočí (Remiášová 1970, s. 208), navyiac v zoborskej listine z r. 1113 sa uvádzajú „de suburbanis Baímoz“ (Marsina 1971, s. 66, č. 69), ďalej neďaleká Prievidza (Mišík 1971, s. 17n.), Kšinná a Sádok v topoľčianskom okrese. Problém michalovskej rotundy, jej časového zaradenia

a vzťahu k zatiaľ neobjavenému feudálnemu sídlu zostáva a zostane predbežne otvorený, aj napriek huževnatému úsiliu jej objaviteľa zapojiť ju do komplexu veľkomoravskej dvorcovej sústavy (Vízdal 1983, s. 426–427).

Pre rýdzo stredoveké dejiny, t. j. v zmysle a chápania uhorského štátneho systému zaujíma nás základná otázka nahodená už na minuloročnej konferencii v Nitre: vývojová kontinuita či diskontinuita (pozri Ruttkay–Slivka 1985, s. 334n.). Poznatky moderného bádania, predovšetkých našich historikov dovoľujú vysloviť diferenciatnú odpoveď, teda nie priamočiaru (pozri Ratkoš 1984). Správnemu zodpovedaniu otázky prispieva i poznanie včasnorománskej architektúry (t. j. od 11. storočia) ako takej, a celkovej cirkevnej organizácie u nás. Vieme, že od konca 10. storočia územie Slovenska stalo sa javiskom zápasov včasnofeudálnych zoskupení Přemyslovcov, Piastovcov a Arpádovcov; z nich poslední sa ukázali najúspešnejšími. Do uhorského včasnofeudálneho štátu vošli predkovia Slovákov ako veľkomoravský etnický substrát, v ktorého spoločenskej štruktúre hrali azda väčšiu úlohu



Obr. 1. Veľkomoravský veľmožský dvorec v Ducovom (podľa A. Ruttkaya).

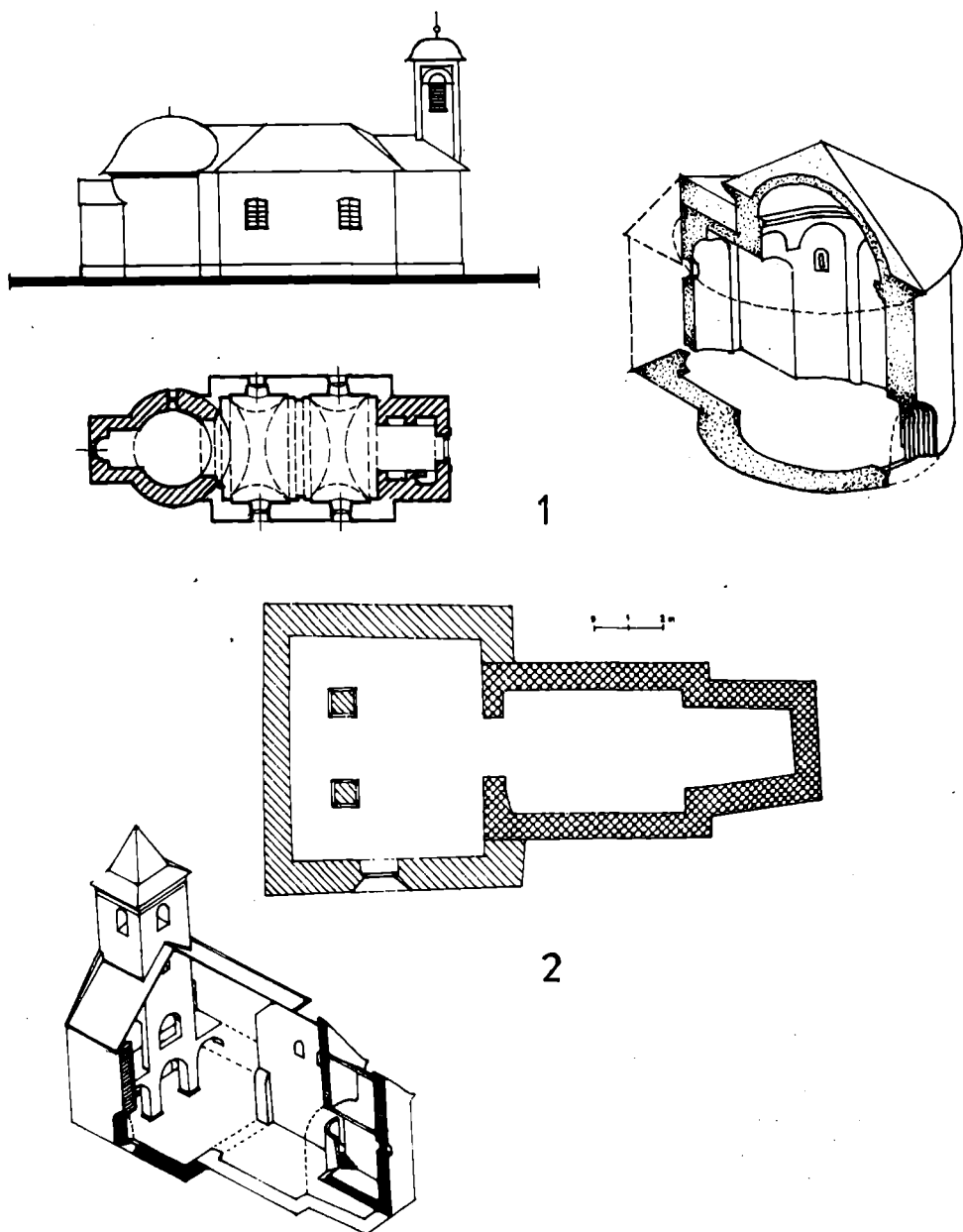
hradskí občníci než drobní súkromní vlastníci pôdy. Rozsiahle domény stali sa súčasťou monopolného vlastníctva arpádovského rodu. Rozpad archipresbyteriálneho systému veľkofár a miesto nich zavádzanie archidiaкотného systému v jednotlivých diecézach je kľúčovou otázkou poznania kontinuity, aj keď vo svojom súhrne a začiatkoch bol to dosť neusporiadaný cirkevný systém (podrobne Ratkoš 1965). Teritórium archidiaконátov spred r. 1075 sa nekryje s teritóriom komitátov (odlišný názor zastáva maďarská historická spisba – pozri Fügedi 1959, tam cit. lit.). Ďalej z hľadiska kontinuity v 11. storočí zanikli tzv. zemepánske farnosti, t. j. farnosti, pri ktorých zemepán najímal kňaza (sám teda rozhodoval o jeho voľbe) a z príjmov farnosti ho vydržiaval. Samotné kresťanstvo hlásané z kniežacích dvorcov bolo predovšetkým systémom príkazov a zákazov a gesta rituálov, ktoré „veriaci“ nechápali a nevideli v nich žiadny jasný zmysel, ktoré ovšem vykonávali s takou poslušnosťou ako iné gesta spoločenského života (pozri Fichtenau 1949, s. 178–184; Třeštík–Merhautová 1984, s. 59–60). Podľa vtedajších predstáv knieža vládol z moci Božej. Preto i symbolický význam stavebného celku smeroval vždy k oslave Boha a na druhej strane aj k oslave jeho „zástupcu“ na zemi – panovníka (pozri Bandmann 1951; novšie zborník *Architektur des Mittelalters* 1984). Skutočnú misijnú-kultúrnu úlohu plnili rehoľníci formou „hladkou“. Podľa ustanovenia z čias kráľa Štefana I. malo každú farnosť tvoriť 10 osád, ktoré mali postaviť kostol, ďalej prepustiť vyrobenú pôdu v rozsahu pre dve rodiny, ďalej dve rodiny „otrokov“, koňa, záprah o 6 voloch, 2 kravy a 30 kusov hydiny; panovník mal dodať pre kostol farára, rúcha a knihy biskup (Závodszy 1904, s. 153). Pôda, ktorú mal dostať ako veno farský kostol, mala mať rozsah do 60 jutár (asi 17 ha), preto možno hovoriť, že pri každej farnosti jestvoval farský majer, ktorý obsluhovali sluhovia a nevoľníci (Ratkoš 1978, s. 252). Ak vo farskom obvode bola kaplnka, mohla aj tá mať svoje „veno“, ale jej spravovanie podliehalo k právam farára. Ako príklad možno uviesť, že v hornonitrianskej kotline pred rokom 1080 jestvovali najviac 3 fary (Bojnice, Prievidza a Kostolany, resp. Oslany), v Turci a Liptove po jednej (Liptovská Mara, Turčianska Mara), v Šariši dve (Šariš, Drienov). Staré farské obvody boli teda rozsiahle a ich centrá – farské kostoly boli aj kultúrnymi strediskami, pretože tu sa podával vo vlastnom jazyku výklad výňatkov z biblie alebo textov životopisov svätcov. Už v Štefanových dekrétach sa farníkom nariaďuje povinná sviatočná návšteva farského kostola (Závodszy 1904, s. 144). Pri tomto zhromaždení sa aj obchodovalo, o čom svedčí aj pomenovanie nedele v maďarčine „vasárnap“ = trhový deň. Uhorský kráľ Belo I. (1060–1063) nariadil, že trhy sa majú konať v sobotu (vznik Stried, Štvrtkov, Sobôt – podrobne pozri Marsina 1978). Začiatočné základy cirkevnej organizácie za Štefana I. nemožno ovšem porovnávať s dôkladnou diecéznou organizáciou za Ladislava I. Počiatkom uhorskej cirkevnej organizácie veľkú pozornosť naposledy venoval Gy. Györffy (1969, s. 79–113), ktorý za hlavného hýbateľa popri kráľovi Štefanovi považuje opáta Astriku, neskoršieho ostrihomského arcibiskupa. Preduhorské vzťahy a väzby úplne postráda. Stav z čias Ladislava I. sa veľku udržal až do reforiem Márie Terézie. Ak ide o kvantitatívnu stránku vyjadrenia, tak z pápežských desiatok z rokov 1332–37 je doložených okolo 800 fár, čo je stav z predchádzajúceho storočia (Ruttkay–Slivka 1985, s. 340). Keď na Slovensku vtedy existovalo asi 3 200 dedín (pre 13. stor. možno v priemere počítať na 10–12 usadlostí), to znamená, že 4 dediny mali vlastný kostol (V. Mencl v práci o románskej architektúre (1938) uviedol 110!), nepočítajúc filiálne, pútnické a i. Pri rozlohe 30 000 km² územia Slovenska na každý 37 km² pripadá v 13. storočí jeden farský kostol, pravda, ak písomné pramene nás neklamú (pápežské registre asi nie, keďže šlo o príjmy). Tým, že sa z cirkevných inštitúcií v 13. stor. vytvoril „štát v štáte“ na čele s ostrihomským arcibiskupom a prepoštom – kancelárom kráľovského dvora, štátna a cirkev-

ná moc sa stali nerozlúčnymi i keď asymetrickými dvojčatami. Vtedy namiesto dávno už nefungujúcich vlastníckych kostolov vznikajú vo väčšom množstve patronátne kostoly na pôde šľachty, ale bez priameho zemepánskeho zasahovania do práv farára (Fügedi 1959, s. 394; Malysz 1966). Udeľovaním exempcií panovníci podporovali „feudalizované“ cirkevné inštitúcie, ktoré sa usilovali vytvárať zo svojich dŕžav sebestačné hospodárske jednotky vyňaté z právomoci kastelánov. Zakladanie panských sídiel je svedectvom dovŕšenia dlhodobého procesu transformovania počtnej skupiny rekrutovanej z kniežacích bojovníkov, tzv. iobagiones. Feudalizáciou spoločnosti uskutočňovanej vytváraním triedy zámožného panstva, rytierov a zemianstva sa do určitej miery zmenšovala dosiaľ neobmedzená moc panovníkova. Pokiaľ na konci 11. stor. patrilo na Slovensku okolo 85 % pôdy panovníkovi a zvyšok veľmožom a cirkvi, koncom 12. storočia už získala šľachta donáciami asi 15 % a cirkevní hodnostári asi 10 % pôdy [Dejiny Slovenska I, 1961, s. 133 (autor P. Ratkoš)]. V druhej polovici 14. storočia bolo len 25–30 % pôdy v majetku kráľa, bohatým magnátom patrilo asi 20–25 %, cirkvi len 10–15 % a zvyšok 35–40 % pripadol nižšej šľachte [Slovensko – Dejiny 1971, s. 261 (autor R. Marsina)].

Vráťme sa k vlastnej osnove referátu, aj keď toto malé vybočenie dokresľuje situáciu v akej máme, event. môžeme chápať vo vzájomných súvislostiach obidvoch reprezentantov doby, a to i v prejave materiálnej kultúry. Pokiaľ v Ducovom bolo zistené, že sakrálny objekt zaniká v druhej polovici 10. storočia, príklad z Drážovic v istých náznakoch ukazuje i na pretrvávajúce v nasledujúcich storočiach. Opevnená plocha obidvoch dvorcov činí 0,5 ha. Presne s takouto rozlohou existoval aj opevnený dvorec na mieste neskoršieho zemepánskeho benediktínskeho kláštora v Krásnej nad Hornádom (súčasť Košíc), taktiež s exponovanou polohou na ostrohu zvanom Breh nad inundáciou Hornádu. Výskumom podarilo sa doložiť osídlenie už od 9. storočia a na mieste kláštornej baziliky bol odkrytý neveľký kostolík s polkruhovým uzáverom, ktorého výstavbu B. Polla položil na začiatok 11. storočia (Polla 1986, v tlači). Z písomných prameňov vieme, že šlo o zemepánsku fundáciu kláštora, vysväteného k úcte P. Márie v roku 1143, a to na rodovom majetku Abovcov (Györfly 1963, s. 145–146), predstavujúcich jeden z najstarších veľmožských uhorských rodov. Ich zakladateľ Samuel Aba bol v r. 1041 korunovaný za uhorského kráľa a ten dal postaviť hrad v Abaujváre, 16 km na juh od Krásnej nad Hornádom. V tejto súvislosti je viac ako pravdepodobné, že prvý kostolík v opevnenom areáli patrila veľmožovi vetvy abovskej. Objekt v Krásnej predstavuje príklad veľkomoravskej kontinuity dvorcov, aj keď pravda, v periférnej oblasti od centra riše. Nebude tomu asi ináč aj v prípade už spomenutých Michaloviec. Túto domienku podporujú aj doklady získané doterajšími výskumami v Čechách, zvlášť vo Chvojné u Benešova a v Týnci nad Sázavou (Hejna 1980, s. 295–6, obr. 1 a 2). Treba ešte pripomenúť, že sám názov „Krásna“ vystihuje pôvodnú pohansko-kultovnú funkciu lokality Breh, tak ako je to aj v prípade Krásna (okr. Topoľčany), alebo i stredovekého hradu Krásna Hôrka (porovnaj Konečný 1980).

V písomných prameňoch 11–13. stor. sú doložené kráľovské dvorce – curia regia, napr. v Plášťovciach, v Dvorcoch nad Žitavou a v Hrhove pri Rožňave (Ratkoš 1978, s. 250–251), a slovo „dvorec“ nesú v základe názvy, napr. Dvorec, okr. Martin, Dvorec, okr. Topoľčany, Dvorčany, dnes časť Nitry. Základ slova „dvor“, ktorý pôvodne označoval priestor pri dome, svojím charakterom sa radí do skupiny štátnej a právnej terminológie veľkomoravského typu (Paulíny 1965, s. 195–196). Najnovšie R. Krajčovič (1985, s. 302) vidí takúto formu i v názve obce Boleráz (okr. Trnava), u ktorej už pre 9. stor. predpokladá konštrukciu Bolerád-jb (dvorb), t. j. Boleradov (dvor); v 13. stor. je tu písomne doložená „curia“

(Ratkoš 1978, s. 251). Šľachtický dvorec – curia nobilium – je doložený už v III. zákonníku kráľa Ladislava (Závodszy 1904, s. 177), u ktorého však obranný prvok nie je rozhodujúci, aspoň nie v období vrcholného feudalizmu. S takýmito prípadmi sa stretávame u preskúmaných lokalít v Zalužanoch na Spiši, v Poltári (okr. Lučenec) a vo Svinici (okr. Košice-vidiek). V prameňoch sa stretávame aj so



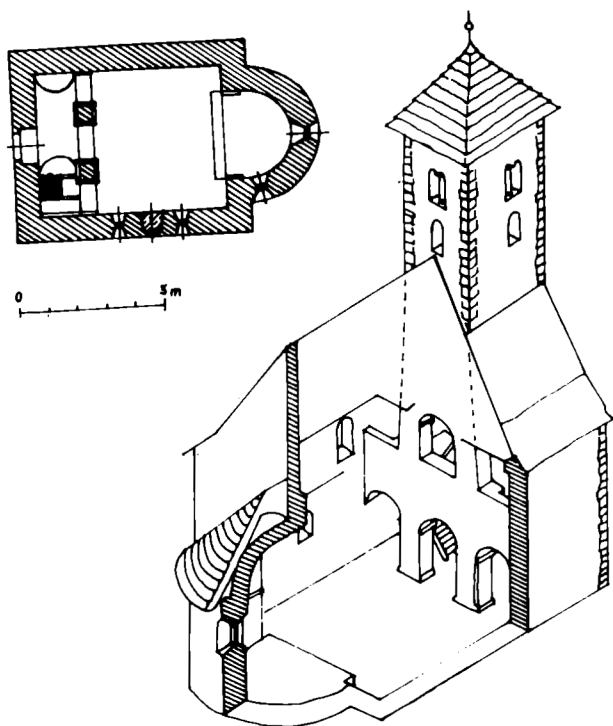
Obr. 2. 1 – Malé Kosihy (okr. Nové Zámky), 2 – Kostoľany pod Tribečom (okr. Nitra).

špeciálnym označením „praedium“, t. j. zemepánsku usadlosť s dvorom (majerom), ktorú vydržiava zemepán za pomoci sluhov a poddaných vo vlastnej rėzii. Pritom sakrálny objekt nie je v tesnej blízkosti pánskeho sídla, ale značne vzdialenejšie situovaný [v Zalužanoch asi 60 m (Polla 1962, obr. 6), v Poltári asi 40 m (Hrubec 1971, obr. 1), vo Svinici až 80 m (Čaplovič 1983, s. 378, obr. 5)]. Podobná situácia je aj u dedín vzniklých tzv. šoltýšskou kolonizáciou, ktorých názov je zväčša po zakladateľovi dediny (na východnom Slovensku so zakončením na -ov, napr. Lačnov, Šlemov, Krigov a pod.). Šoltýs, väčšinou bohatší sedliak, zakladá dedinu buď pri existujúcej sakrálnej stavbe [príklad z Brezovičky-Šlemov (Budinský-Krička 1971); podobný príklad je i u dedín založených neskôr na tzv. valašskom práve s charakteristickým názvom Vofa – napr. Jakubova Vofa, okr. Prešov, kde je románsky kostolík], alebo stavia ju novú [Pavľany-Krigov (Čaplovič-Javorský 1983)]. Na zakladanie takýchto dedín poverovali šoltýsov okrem feudálov aj mestá. Sám šoltýs však býva v jednoduchej drevenej stavbe (Pavľany-Krigov).

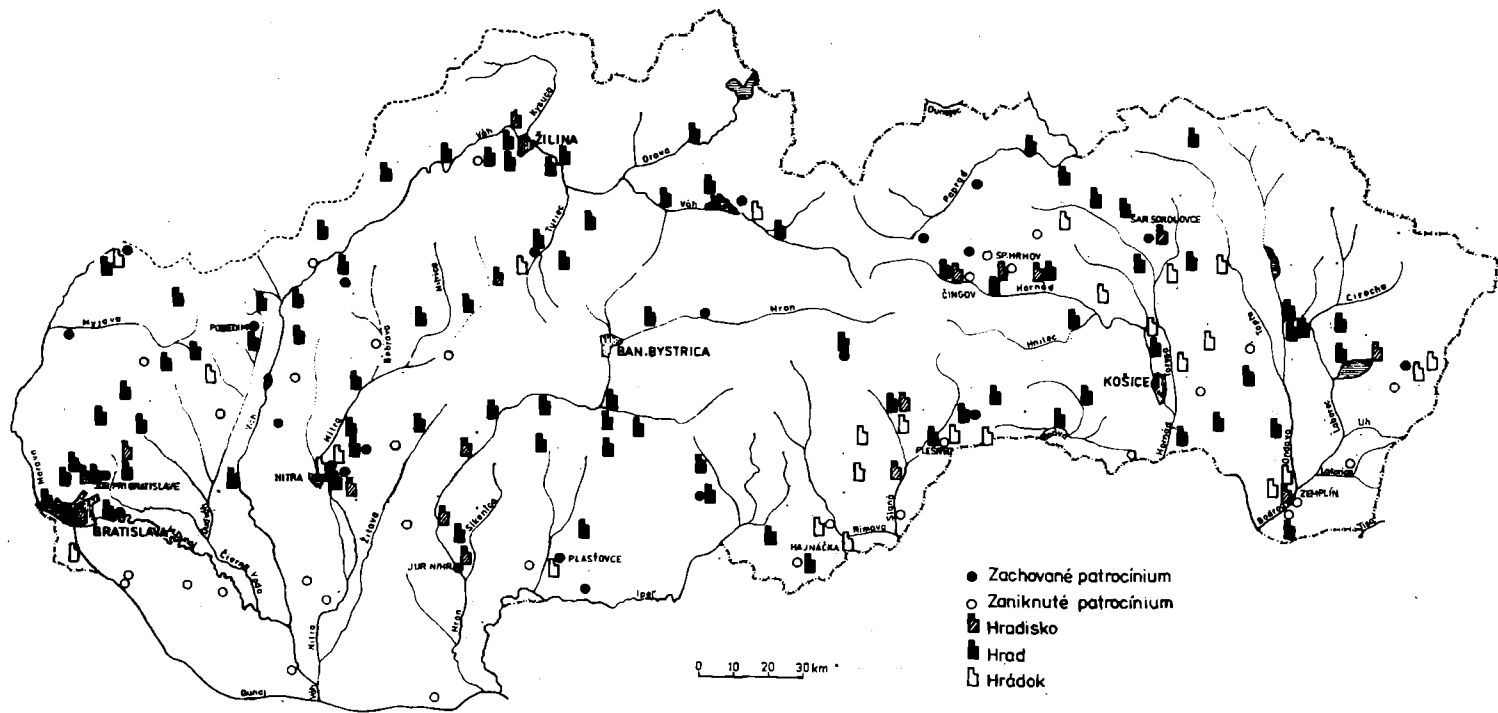
Osobitnú pozornosť treba venovať tribánskym kostolom prinaležiacim tvoriacej sa šľachte, a to s typickou pánskou tribunou, ktorá zvlášť výrazne zdôrazňovala prerogatívy zakladateľa. Ide o okruh tzv. emporových kostolov, ktorých funkčná interpretácia, datovanie a distribúcia poskytuje dôležitú výpoveď o vývoji feudálnej spoločnosti. Na ich štúdiu sa podieľali historici umenia a najnovšie cenné doklady k ich poznaniu poskytuje archeológia. Práve ona dokázala, že mnohé z nich boli prestavané na predrománskej architektúre, event. tribuna bola vkomponovaná do staršieho objektu [napr. Levice-Bratka, Kostofany pod Tribečom (obr. 2:2), Klížske Hradište, Drážovce, Boldog a iné]. Ak by sme sa pokúsili o kartografické znázornenie dislokácie emporových kostolov, zistili by sme, že výraznejšie vystupuje nitrianska ekuména. Kostoly boli majetkom zakladateľa, pretože obdarovaným bol svätec, ktorému kostol bol dedikovaný a temporálnym správcom sa stal tak via facti zakladateľ. Čo do stavebnej podoby možno rozlíšiť dva typy empor: empora predsadená pred západný obvodový múr, zvyčajne ako súčasť priestoru veže vťahnutého do pôdorysu lode. Predsadenie empory pred obvodový múr realizovali vo forme trojosej steny s parapetnou doskou [Kalinčiakovo, Hamuliakovo (Mencl 1937, s. 131–134, 306–307)]; v druhom riešení sa trojose arkádové oblúky opakujú i v poschodí na celú šírku lode [Drážovce (Mencl 1965, s. 37, obr. na s. 33), Pominovce (obr. 3), Boldog, Veľká Trňa a i.]. Arkádová stena poschodovej empory svojou strednou časťou stáva sa súčasne nosným murivom pre vežu. V ďalších typoch vťahnutej veže do dispozície chrámovej lode uplatňuje sa nad arkádovým prizemím empory v poschodí len stredná časť steny s jedným arkádovým otvorom [Kostofany pod Tribečom (obr. 2:2), Jur nad Hronom (Mencl 1937, s. 331–332, tab. LXXX:113)]. Zvláštny príklad plnej empory dokladá románska hradná kaplnka na hrade Uhrovec (obr. 5), ktorého počiatky výstavby možno položiť na prelom 12. a 13. storočia. Empory sprístupňujú buď jednoduché drevené schodište priamo z lode (príklad z Drážoviec, kde ovšem empora bola vystavaná druhotne spolu s vežou), alebo schodište je v hrúbke muriva (Kalinčiakovo, Letanovce a i.), resp. cez schodišťovú vežu [Klížske Hradište (Mencl 1937, s. 128–129, tab. XI, XIII)]. Posledný prvok má výrazne západný pôvod. Na Slovensku nám však chýbajú príklady priameho napojenia empory s poschodím obytného paláca cez krytú pavlač, aké sú známe z územia napr. Čiech (pozri Mencl 1965; Kašička-Nechvátal 1983, s. 197, obr. 15). Teoreticky by sme mohli uvažovať pri terajšej sakrálnej stavbe v Malých Kosihách (obr. 2:1), pri ktorej pôvodne dve samostatné stavby – rotunda a veža – boli v 18. storočí vstavanou loďou navzájom spojené do dnešnej podoby. Osobitnú pozornosť a detailný výskum vyžadujú kláštorné bazilikálne stavby s obvyklou súčasťou dvojvežovej západnej partie s tribunou, stavané veľmožskými rodmi pre benedikťinov

a premonštrátov [Hronský Beňadik, Bzovik, Jánošovce, Biňa a i. (pozri Entz 1959; Tomaszewski 1974, s. 256n.)]. Téma sa však čiastočne vymyká z rámca našej práce. V sledovanom kontexte osobitne sa vynára sakrálny objekt v Hradišti, okr. Topoľčany, ktorý vzhľadom na jeho dominantné situovanie a opevnenú polohu snažia sa bádatelia zaradiť ho do skupiny veľmožských dvorcov. Pozdĺžny objekt s kvadratickým presbytériom má na západnej strane rozšírenú „loď“ s emporou, ktorú oddeľuje plný múr, v prizemí s portálikom a v poschodí piatimi arkádovými oblúkmi sa otvára do lode (Mencl 1965, s. 37, obr. na s. 33; Tomaszewski 1971, s. 280–281, obr. 120 a 121). Pravdepodobne pôjde tu o jednoliatu architektúru, pri ktorej vlastný kostol azda splyva s konventnou stavbou ostrihomských krížovníkov Štefana kráľa, doložených v listine Ondreja II. z roku 1232 [„... est villa (...) nenicha (= Haradnenicha, t. j. Hradište), que est cruciferorum sancti regis“; Marsina, CDSI, I., s. 279, č. 391]. Podobné radenie architektúry nachádzame na objekte johanitskej komendy v Strakoniciach (stavanej okolo roku 1225), pri ktorej však v pozdĺžnej osi je napojený ambit a ďalej naprieč situovaná kapitulná sieň (Tomaszewski 1971, obr. 81 – pôdorys), a s takýmto stavebným a funkčným poňatím sa stretáme aj u materského konventu v Ostrihome (Derčényi–Zolnay 1956, s. 21, obr. 9). Sakrálny objekt v Hradišti sa nachádza na ostrožine, členenej dvoma výraznými valmi: v spodnej časti zvanej „Pravda“ bolo praveké (lužické) hradisko a v časti západnej (za kostolom) je val 3 m vysoký a v základni meria 8 m. Pod korunou tohto valu, v hĺbke asi 2 m bol nájdený náhrobný kameň s letopočtom 1602 (správa v dokumentácii AÚ SAV č. 7117/74, za možnosť nahliadnutia ďakujem autorke správy dr. D. Bialekovej, CSC.), ktorý nám umožňuje hranicu výstavby opevnenia datovať ako post quem. Z archívnych prameňov je známe, že v tejto kotline boli na cisárov príkaz opevňované viaceré horské priechody v rámci protitureckej obrany. Lokalita si na základe uvedených komponentov v budúcnosti zaslúži komplexný výskum. Doposiaľ nie sú komplexne publikované výsledky výskumu na Trenčianskom hrade, kde v blízkosti veže – ktorej prvá stavebná fáza je spred 13. stor. (Fiala 1977) – bola odkrytá rotunda, datovaná najneskôr do 11. storočia. Rotunda má ovšem dve výrazné stavebné fázy (Nešporová 1978, s. 217–223). Ich vzájomný funkčný, ale hlavne časový vzťah je ovšem treba náležite preukázať, aj keď je nesporné, že Trenčín bol sídlom pohraničného vojvodu už v 11. storočí.

O pôvode tribún, ich funkcií a poslaní boli vyslovené už viaceré názory, hlavne V. Birbaumom, V. Menclom, ktoré zŕňa a najobsiahlejšie podáva poľský bádateľ A. Tomaszewski (1974). Poukázal totiž na závažnú skutočnosť, že funkcia tribún na území Poľska, Čiech a Uhorska bola bližšia karolínskej tradícii než súdobým západoeurópskym stavbám. Pre oblasť Uhorska (teda aj Slovenska) kladie vznik tribún do 2. pol. 11. storočia, a to v kláštorných bazilikách, založených panovníckymi rodmi (Tomaszewski 1974, s. 313–314). Výskum v Bini (poloha Apáti) ukázal, že s výstavbou tribún možno tu počítať už v prvej polovici 11. storočia (ak nie skôr) a R. Turek dokladá ako prvý emporový kostol svätýňu na libickom hradisku, ktorú datuje medzi roky 962–995 (Turek 1965). Biňský emporový kostol, pomerne značných rozmerov (loď 20,7 × 9,3 m) nepredstavuje stavbu slúžiacu výlučne pre zemepána (tomuto účelu prisúdil Habovštiak 1963, s. 176), ale ide o kláštornú chrámovú stavbu so zemepánskou fundáciou. Príhľadá zaniknutá dedina Leánd (neskúmaná), ktorá sa spomína v roku 1245 (Györffy 1963, s. 456–457), je osadou kláštora. Emporové kostolíky, a to či už dochované (Drážovce, Klíž, Pominovce, Kalinčiakovo, Koliňany, Veľká Trňa, Kostofany pod Tribečom a i.) alebo archeologicky zistené (Levice-Bratka, Podhorany-Sokolníky, Zbehy, Levoča – Voj. cvičisko Malý Horeš a i.) sú charakterizované pozdĺžnym jednolodovým priestorom pravouhlej lode, ukončenej zvyčajne apsidou zaklenutou konchou, výnimočne



Obr. 3. Sedmerovec, časť Pominovce (okr. Považská Bystrica).



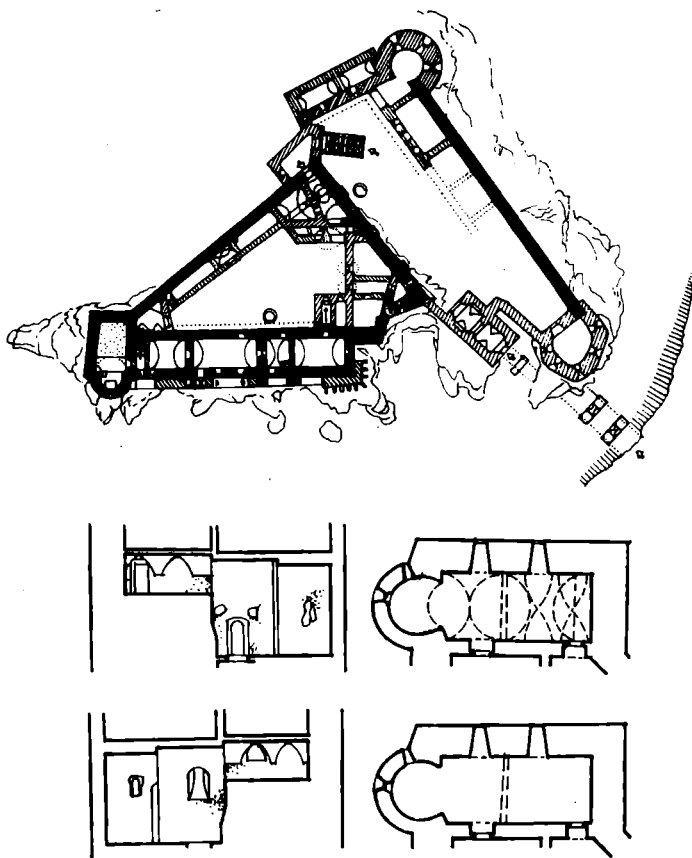
Obr. 4. Mapa rozloženia svätajurských patrocínií vo vzťahu k fortifikačným útvarom na Slovensku (zostavil autor).

s pravouhlým uzáverom (Zbehy, Streda nad Bodrogom) alebo polkruhová apsida býva v pozdĺžnom smere zväčšená v typ pretiahlej apsidy (napr. Gemerský Jablonec). Ich vnútorná plocha nepresahuje 80 m², väčšinou sa jedná o plochu v rozmedzí 30–50 m² (kostol v Bíni-Apáti má plošnú rozlohu až 128 m², čo tiež zdôvodňuje jeho účel). Pokiaľ pán – vlastník kostola bol so svojou rodinou počas obradov na tribune, ostatní účastníci mali vyhradené miesto v lodi alebo v prípade nedostatku miesta – stali vonku. Západné tribúny pretrvali od 11. stor. (v západných krajinách už od 9. stor. – pozri recenziu Tomaszewského práce od A. Merhautovej-Livorovej v *Umění* r. 25, 1977, s. 79) až do druhej polovice 13. storočia (v oblastiach s tzv. nemeckou kolonizáciou – stredoslovenská banská oblasť, Spiš), kedy sa postupne vytrácajú.

V osnovovanej téme je za potreby venovať pozornosť i otázkam patrocínií. Vďaka vydaniu práce J. Hudáka (1984), ktorá ako celok poskytuje porovnávaciu základňu, aj keď s ňou treba veľmi opatrne narábať, keďže jednotlivé patrocíniá podliehali dobovým výkyvom a mnohé z nich sú doložené až vrcholne stredovekými alebo ešte mladšími písomnosťami. V tejto súvislosti bude potrebné urobiť analýzu patrocínií najstarších sakrálnych stavieb, t. j. predrománskych a románskych: v našom príspevku sa zameriame iba na výskyt a sledovanie svätajurského kultu (obr. 4) vo význame a vzťahu k opevneným sídlam na území Slovenska. Tento jav nie je náhodne vytrhnutý, ale práve špecifický v celej súvekej Európe (Sláma 1977, tam ost. lit.). O dejinách úcty a kultu sv. Juraja je však obrovská literatúra. Sv. Juraj ako ochranca opevnených sídiel a strážnych miest je na Slovensku doložený 66 prípadmi jeho celkového výskytu (Hudák 1984, s. 44). Pre Uhorsko K. Mesterházy priniesol 105 dokladov (Mesterházy 1970, s. 163–165) a v Čechách je zastúpený 90-timi prípadmi výskytu, pričom rozbor J. Slámu ukázali, že na českých hradiskách boli svätajurské kostoly založené už v 10.–11. storočí (Sláma 1977, s. 278). Na Slovensku k bezpečne najstarším sakrálnym stavbám sa toto patrocínium viaže ku Kostofanom pod Tribečom, Nitrianskej Blatnici a Skalici, teda k stavbám z 9.–10. storočia. U poslednej lokality datovanie výstavby rotundy u jednotlivých autorov značne koliduje, a to v rozmedzí 9., resp. 10. stor. až do prelomu 12. a 13. storočia. Archeologický a architektonický výskum objektu ukázal, že prešiel štyrmi vývojovými prestavbami a úpravami, pričom najdôležitejšie, no nepovšimnuté zostalo zistenie archeologické: základové murivo centrály sa výrazne odlišuje od muriva podkovovitej apsidy ako v dimenziách tak aj v stavbevej technike. Pokiaľ masívne základy lode (š. = 170–180 cm) sú z lomového kameňa na maltu až po základovú špáru, základy apsidy (š. = 90 cm) sú postavené nasucho až na špáru, zároveň obstavané spevňovacím prstencom, čo svedčí o výraznej dvojfázovosti výstavby rotundy od základov (Tóthová 1984, s. 139–140, obr. č. 2 – plán). Situácia aj z historického aspektu dáva za pravdu tej plejáde odborníkov, ktorá jej začiatky výstavby kládla do druhej polovice 10. stor. (Hikl, Líbal, Merhautová, Melicherčík, Jankovič, Puškárová a naposledy Avenarius), na rozdiel od druhej skupiny (Richter, Mencl, Gerves-Molnárová, Bašo, Bureš, Tóthová, Ruttkay), ktorá vznik kládla do 12., event. na prelom 12. a 13. stor. V úvode sme zdôraznili a poukázali na expanznú politiku včasnofeudálnych štátnych zoskupení, ktorých pohraničné oblasti stali sa „treťou plochou“, v konkrétnom prípade medzi českým a uhorským štátom. Výsledkom ich zápasov bol stav, ktorý uvádza listina z r. 1217 – Skalica sa tu označuje ako zem spustnutá a neobrobená (Marsina CDS1, 1, s. 174, č. 221). Za takéhoto stavu ozaj sotva možno uvažovať o stavbe sakrálneho objektu, ako správne usudzuje A. Avenarius (1985, s. 254). V druhej, teda neskororománskej fáze dochádza k znovuvystavaniu zničenej rotundy, a to asi na samom začiatku 13. storočia. Z tenoru donačnej listiny Ondreja II. z r. 1217 vysvitá, že toto územie dostáva „za šľachetné zásluhy“ komes Tomáš (ovšem už

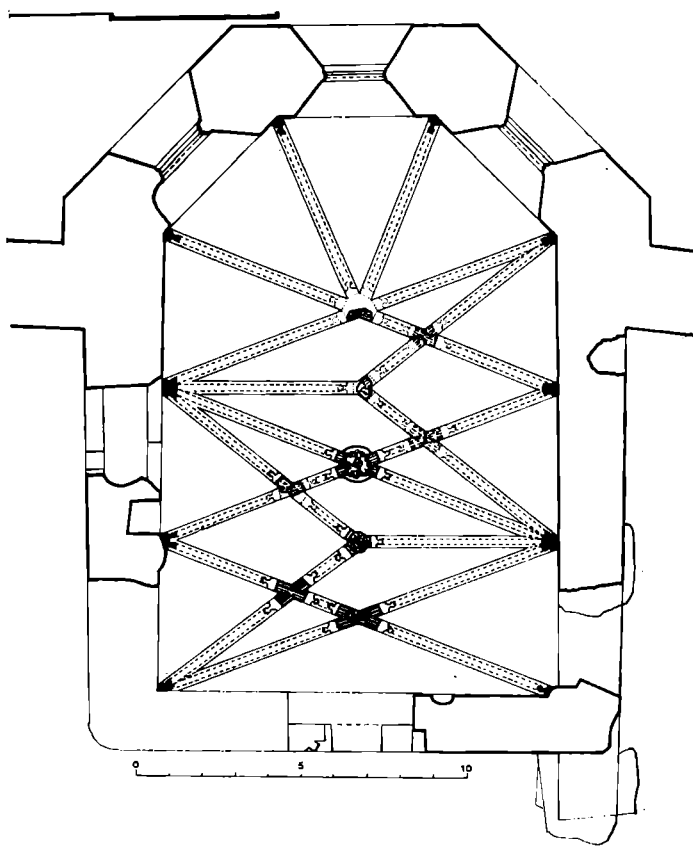
v roku 1205) a jeho synovia Šebuš a Alexander, pričom je známe, že už v r. 1206 Alexander dostal majetok (praedium) Plavecký Štvrtok (Marsina CDS₁, I., s. 111). Ide o vetvu grófov svätajurských a pezinských, ktorým možno pripísať obnovenie sakrálneho miesta a pravdepodobne i príslušného hrádka s priemerom opevnenej plochy 60 m (vrcholová plošina má \varnothing 36 m, priekopa 20 m široká a dnes 6–8 m hlboká). Dnes ich vzájomne oddeľuje – vo vzdialenosti asi 50 na JJV je rotunda – mestská priekopa s novodobou komunikáciou. Z areálu hrádka sme pri obhliadke vyzdvihli črepový materiál z 13.–15. storočia. Po stránke typologickej rotunda so značne hrubým obvodovým murivom a pomerne malou vnútornou plochou (vn. \varnothing = 5,3 m) radí sa k románskym rotundám na JZ Morave (Štěpkov, Šebkovice, Častohostice), ktoré L. Konečný (1975–76, s. 115–118) rovnako datoval do 1. štvrtiny 13. storočia a tieto sú približne rovnakých rozmerov. Vznik tejto skupiny rotund je podľa Konečného ovplyvnením šírenia tzv. Turmkapellen z bavorského Podunajska v priebehu 12. storočia.

Z písomných prameňov máme najstarší doklad pre sledovaný kult v zoborskej listine z r. 1111, v ktorej sa hovorí o kaplnke sv. Juraja v Kesteku, či Gesteku, čo R. Marsina (1961, s. 215) stotožňuje s dnešnou Hostovou pri Pohraničiach. Všeobecne rytierske patrociniá nesú aj kráľovské dvorce, napr. dvorec doložený už za



Obr. 5. Hrad Uhrovec (okr. Topoľčany) s románskou kaplnkou (pôdorys podľa D. Menclovej).

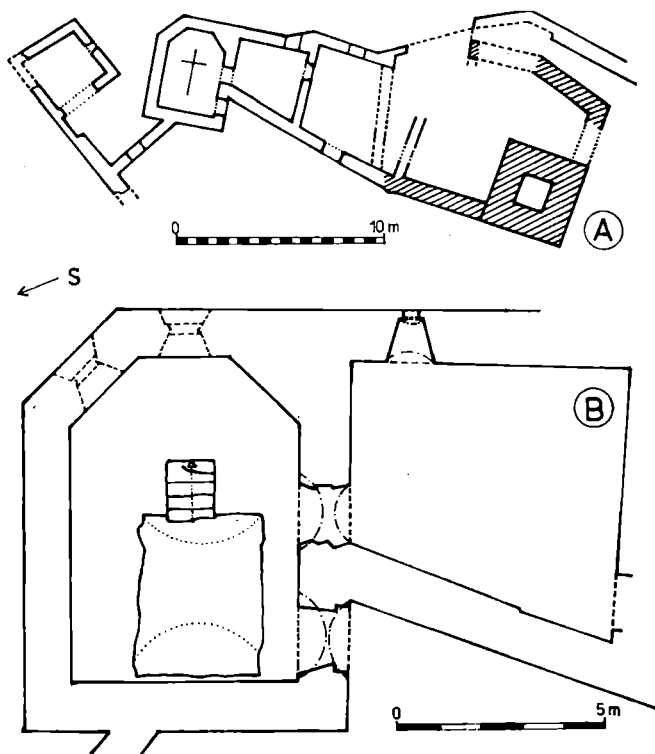
Ladislava I. v Plášťovciach (patrocínium až z r. 1299) alebo v Dvoroch nad Žitavou s kaplnkou tiež rytierskeho svätca – sv. Martina (k r. 1075 – Marsina CDSl, 1., s. 55). Na Spiši je to zasa Spišský Hrhov, kde P. Ratkošom predpokladaný dvorec vo vzťahu k Spišskému hradu treba archeologicky doložiť (v blízkosti zatiaľ neskúmaného hradiska je chotárny názov Sv. Dúr). Vzťah svätajurského kultu k hradisku v Jure pri Bratislave (predtým Sv. Jur) je iste nie náhodný, pravda, vznik tamojšej sakrálnej stavby treba archeologicky doložiť. B. Varsik predpokladá v 11., alebo najneskôr v 1. pol. 12. stor. (Varsik 1984, s. 52). Podobne aj kostol na komitátnom hrade Zemplín bol zasvätený sv. Jurajovi, pričom odkryté hroby cintorína sa radia do 11.–12. stor. (výskum D. Čaploviča, nepublikovaný). Tento kult sa viaže aj k starým trhovým strediskám, napr. Dolné Trhovište pri Trnave, Borský Jur, Dunajská Streda, Trhová Hradská (okr. Dun. Streda), Spišská Sobota, Sobrance a i. (doklady u J. Hudáka 1984). Značného rozšírenia sa mu dostáva aj v 13. storočí, a to znova k feudálnym sídlam – hradom (napr. Plešivec, Hajnáčka, Stará Halič, Muráň, Prievaly – hrad Korlátka, Jur nad Hronom, kde bolo staré mýtné miesto), event. ho šírili rytierske rehole (napr. Malženice, Chanava). V roku 1318 kráľ Karol Róbert založil rytiersky rád sv. Juraja (Erdélyi 1925, s. 253–255), a v období jeho panovania kult rytierskych svätcov (najmä Juraj a Michal) v pomeroch uhorských vytlača ich lokálny svätec Ladislav, i keď ako oneskorený víťaz



Obr. 6. Hrad Beckov – pôdorys hradnej kaplnky (podľa M. Kodešovej).

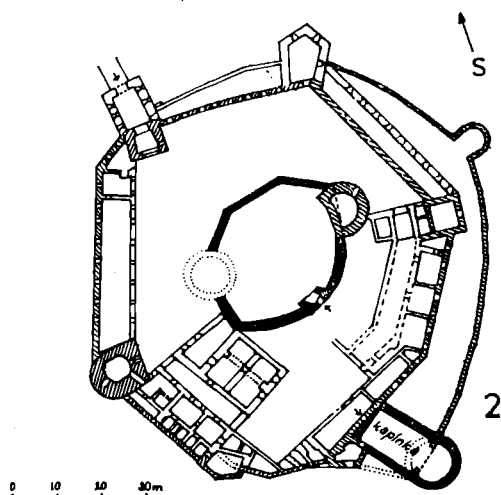
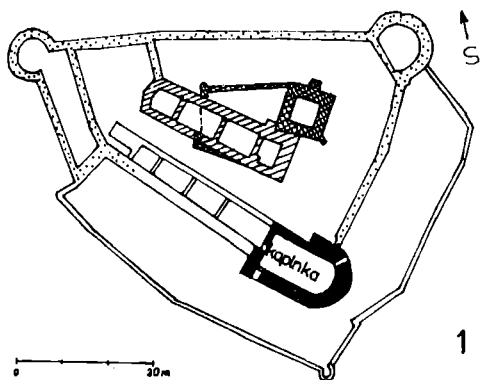
rytierskej ideológie. Najlepšie to dokumentujú nástenné maľby v liptovských, spišských a gemerských kostoloch (najnovšie Bakoš 1984). V Levoči dal koncom 14. stor. bohatý mešťan Juraj Ulenbach k chrámu sv. Jakuba pristavať kaplnku na vlastné náklady a zasvätil ju „svojemu“ patrónovi (sv. Jurajovi). Keď 20. 6. 1392 zomrel, bol v nej pochovaný, o čom svedčí zachovaný náhrobok s nápisom spomenutého obsahu. Tento príklad poukazuje na fakt, že pri stopovaní kultu (a či kultov) treba ísť od prípadu k prípadu na malom teritóriu a až potom na širšom.

V budúcnosti čaká nás – v rámci pojednávaných súradníc – aj analytické spracovanie stredovekých hradných kaplniek, ktorým okrem staršej práce J. Könyökiho (1905, s. 84–86) a dielčej štúdie širšieho zamerania Gejzu Luxa o kaplnke na hrade Füzér (1941) sa v globále zatiaľ nikto v celouhorských pomeroch nevenoval. Na Slovensku boli doposiaľ vyhodnotené len dve archeologicky preskúmané gotické kaplnky z hradu Beckov (Kodoňová 1984) a z hradu Spiš (Vallašek–Fiala 1978). Jednou z najpozoruhodnejších a zároveň najstarších je tribunová kaplnka na Uhroveckom hrade (obr. 5), aj keď jej počiatky výstavby nie sú doposiaľ náležite objasnené. Prvá písomná zmienka o hrade je až z r. 1295, avšak, objekt má dodnes zreteľné románske prvky (pozri Jankovič 1984, s. 15–17). Hrad svojou koncepciou obytných budov so spôsobom pravidelnej zástavby s vysunutou kaplnkou na samý okraj brala (využívame pôdorys D. Menclovej na obr. 5) predstavuje jedinečný typ, a nemýlime sa azda, keď jeho výstavbu v rámci širších súvislostí pripíšeme krížovníkom, najskôr rytierskej reholi johanitov (problematikou rytierskych reholí na Slovensku budeme sa podrobne zapodievať v osobitnej štúdií). Vedú nás k tomu nielen stavebno-typologické paralely, ďalej dodnes živá tradícia spájaná ovšem



Obr. 7. Hrad Strečno – pôdorys a situovanie kaplnky.

s templármi (Pesty 1861, s. 106), či inými rehoľníkmi (Guzstini, *Visitatio canonica* 1766, tom. IV, pag. 303), ale aj širšie historicko-topografické okolnosti. Sieť strategických bodov na hraniciach Uhorska v 12. stor. značne ovládali rádoví rytieri, ktorých dosadzoval kráľ (príklady z neďalekých Topoľčian alebo Trenčína, Bratislavy, Oravy, resp. Medzianky na vých. Slovensku). Z kráľovskej iniciatívy vznikali aj prvé kamenné hrady, u ktorých však prvok kultovný nebol vždy určujúcim. Trenčiansky hrad mal dve kaplnky: staršia na prvom nádvorí a mladšiu po západnej strane veľkej veže (Branecský 1949, s. 13; Fiala 1978). Podobná situácia bola i na hradoch Gýmeš a Spiš. Na hrade Gýmeš, ktorého výstavbu na základe francúzskeho typu donjonu s opornými piliermi možno položiť už do 12. stor. (analogický prípad v Bratislave), J. Könyöki zistil dve kaplnky: jedna pri bráne a druhá – väčšia postavená do smeru útoku (Könyöki 1904, s. 85). Hrad má ovšem dve veže a dva paláce a z písomných správ je známe, že pred r. 1295 došlo k deleniu hradu medzi dvoch majiteľov, kedy sa uvádza aj jeho opis (Fügedi 1977, s. 136 až 137; Entz 1976, s. 23). Z uvedeného vyplýva, že obidve kaplnky pochádzajú spreď r. 1295. Archeologický výskum na Spišskom hrade okrem zachovanej gotickej



Obr. 8. 1 – Hrad Krásna Hôrka, 2 – Hrad v Bejnleciach.

kaplnky (Vallašek–Fiala 1978) odkryl aj v nie výraznej podobe zvyšky románskej kaplnky, situovanej „medzi palácom hradu a vežou prepošta tak, aby jej empora bola z oboch strán prístupná po ochodziach opevnení“ (Vallašek–Fiala 1984, s. 20). V roku 1249 kráľ Belo IV. daroval potrebné miesto k vystavaniu veže a paláca s poznámkou, že prepošt „vzal na seba“ ich postavenie (Fügedi 1977, s. 28). Prepošt postavil – ako výskum ukázal – nielen palác, ale aj kaplnku [pravdepodobne vedľa svojho sídla v hradnom komplexe vo forme súkromného „oratória“, ktoré vysekal v skale; podobné príklady sú známe aj zo západných krajín (Könyöki 1904, s. 85)].

Mnohé hradné kaplnky, hlavne gotické sa dochovali v pomerne dobrom stave [napr. Spiš (Vallašek–Fiala 1978), Zvolen (Menclová 1954a, s. 29n.), Vígľaš, Lubovňa, Sklabiňa (Menclová 1954b, s. 161), Slanec (Slivka 1981), Beckov – obr. 6 (Kodoňová 1984), Strečno – obr. 7 (Gardavský 1975), Orava (Kavuljaková–Menclová 1963), Lietava a iné], mnohé ešte len čakajú na svoje archeologické obnovenie (napr. Dobrá Voda), resp. pri prestavbách úplne zanikli a známe sú len z písomných správ, napr. na Michalovskom hrade (Vinné) je k r. 1335 doložená kaplnka sv. Margity (Fügedi 1977, s. 169), na hrade Červený Kameň je listinne v r. 1414 uvedená kaplnka sv. Kataríny (Žudel 1974, s. 198–199), ktorá vo vizitačnom protokole z roku 1561 sa ešte uvádza ako zachovaná (Bucko 1939, s. 136). Pri prestavbe Pezinského hradu v 16. storočí zanikla aj kaplnka sv. Ladislava, doložená v r. 1345 (Knauz 1865, s. 709), neskôr v r. 1425 (Sedlák 1969, s. 447). V 15. storočí sa spomínajú aj kaplnky na Svätoujurskom hrade (k roku 1412 – Sedlák 1969, s. 449; pozri Fügedi 1977, s. 91) a na Šintavskom hrade (k r. 1423 kaplnka s patrocíniom sv. Margity – Sedlák 1969, s. 452–453), ktorý je v súčasnosti archeologicky skúmaný (intravilán Sereďe). Niektoré kaplnky vznikli z prestavaných hradných bašt [Krásna Hôrka – obr. 8:1 (Menclová 1955), Bojnice – obr. 8:2 (Hodál–Menclová 1956), Kremnica (Oriško 1984, s. 23, 71)], no niektoré hrady ju jednoducho nemuseli mať a nemali, hlavne tie, ktoré boli situované do tesnej blízkosti existujúcej sakrálnej stavby [Čeklis (Bernolákovo), Markušovce, Štitník, Stropkov a i.]. Z doby Anjouovcov je z územia bývalého Uhorska registrovaných celkom 330 hradov, z nich však len jedna desiatina mohla prijať kráľovskú suitu (Mályusz 1984, s. 263). V takýchto hradoch bola kaplnka, ktorej výstavbu si nárokoval hradný majiteľ (pán), ktorý vydržieval aj kňaza hlavne pre výchovu detí (aj v rovine školskej). V časoch panovania Žigmunda (1387–1437) s istotou možno hovoriť len o 13. hradoch, v ktorých 10 zámožných rodín mohlo vydržiavať na spravovanie kaplnky kaplána (u nás Ctibor, pezinskí, svätoujurskí a michalovskí grófi – Mályusz 1984, s. 265). Z písomných správ je známe, že napríklad v beckovskej hradnej kaplnke bohoslužby vykonávali rehoľní kňazi, tamojší pavlíni (Wenzel 1874, s. 196); Matúšovi Čákovci zasa vykonával služby jeho najvernejší priateľ – skalský benediktínsky opát Štefan [neskôr obidvaja boli exkomunikovaní (Sörös 1912, s. 417; Branecký 1949, s. 44)]. Na príklade hradu Devína dá sa poukázať na to, že magnáti vždy nepociťovali za nutné stavať si kaplnku. Keď palatin Mikuláš Garaj popri iných hradoch získal na začiatku 15. stor. aj Devín, všetko snaženie obrátil k tomu, aby tento „zisk“ po smrti zostal žene a synom, a od jemu nakloneného kráľa Žigmunda vymohol viac listinných povolení na výstavbu hradu (Mályusz 1984, s. 264). Uvádza sa, že dal postaviť palác, kuchyňu, vežu, cisternu, maštal, cestu, rybník, len kaplnku neuvádza. Sám totiž prebýval v Budíne a preto preňho bolo zbytočné vydržiavať kaplána na Devíne. Na druhej strane však, aj na takých hradoch, ktoré nemali kaplnku, predsa mohli vydržiavať aspoň kaplána, ktorý bohoslužby odbavoval pri tzv. prenosných oltároch (pozri Braun 1924, I. diel, s. 419n.). Povolenie slúžiť omšu pri prenosnom oltári sa muselo vyžiadať priamo od pápeža. Pre Uhorsko medzi rokmi 1389–1410 pápežská kúria vystavila len 13

takýchto povolení, z ktorých iba 5 bolo vydaných pre hradných pánov a ostatné pre cirkevných hodnostárov (Mályusz 1984, s. 265). Z výskumov alebo opisov hradov je známe, že hradné kapličky sa stávali aj miestom posledného odpočinku pánov (napr. Spiš, Strečno, Muráň, Trenčín a iné).

Otázkam stavebnej podoby, štýlového a časového zaradenia, situovania kapličník v hradnom komplexe a pod. nám obmedzenosť príspevku, ako aj jeho účel nedovoľuje venovať obsirnejší výklad. Celkove však táto práca si nepostavila za cieľ vyriešiť zložité vzájomné väzby sakrálnych a profánnych feudálnych stavieb. Šlo tu skôr o nahodenie niekoľkých problémových okruhov pre ďalší multidisciplinárny bádateľský program.

Literatúra

- Architektur des Mittelalters, 1984: Architektur des Mittelalters. Funktion und Gestalt. Weimar.
- Avenarius A., 1985: Byzantský podiel na vytváraní veľkomoravskej kultúry. In: Historický časopis 33, s. 240–256.
- Bakoš J., 1984: Dejiny a koncepcie stredovekého umenia na Slovensku. Bratislava.
- Bandmann G., 1951: Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger. Berlin.
- Branecský J., 1949: Krátke dejiny Trenčína a hradu. Trenčín.
- Braun J., 1924: Der christliche Altar in seiner geschichtlichen Entwicklung. 1. diel. München.
- Bucko V., 1939: Reformné hnutie v arcibiskupstve ostrihomskom do r. 1564. Bratislava.
- Budinský-Krička V., 1971: Príspevok k výskumu stredovekej výšinej dediny na východnom Slovensku. In: Východoslovenský pravek 2, s. 197–25.
- Čaplovič D., 1983: Stredoveké zaniknuté dedinské osídlenie na východnom Slovensku. In: Slov. archeológia 31, s. 357–413.
- Čaplovič D.–Javorský F., 1983: Zaniknutá výšinná stredoveká dedina na Spiši. In: Krásy Slovenska LX, č. 1, s. 10–13.
- Dejiny Slovenska, 1961: Dejiny Slovenska. I. Od najstarších čias do roku 1848. Bratislava.
- Dercsényi D.–Zolnay L.; 1956: Esztergom. Budapest.
- Entz G., 1959: Nyugati karzatok romankori építészettünkben. In: Művészettörténeti értesítő 8, s. 130–142.
- 1976: A gótikus építészet kutatásának problémái a források alapján. In: Ars Hungarica 4, č. 1, s. 21–26.
- Erdélyi L., 1925: Bajtársi egyesületek a magyar lovagkorban. In: Emlékkönyv Dr. gróf Klebelsberg Kuno. Budapest, s. 249–257.
- Fiala A., 1977: Obytná veža Trenčianskeho hradu. In: Pamiatky príroda 2, s. 13–15.
- 1978: Barborín palác a kaplnka na Trenčianskom hrade. In: Pamiatky príroda 5, s. 14–16.
- Fichtenau H., 1949: Das karolingische Imperium. Zürich.
- Fügedi E., 1959: Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei. In: Studia slavica Acad. Scient. Hungaricae t.V, fasc. 3–4, s. 363–400.
- 1977: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Budapest.
- Gardavský Z., 1975: Premeny hradu Strečno. In: Pamiatky príroda 4, s. 28–31.
- Györfly Gy., 1963: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. (A–Cs). Budapest.
- 1969: Zu den Anfängen der ungarischen Kirchenorganisation auf Grund neuer quellenkritischer Ergebnisse. In: Archivum historiae pontificiae. Roma. 7, s. 79–113.
- Habovštiak A., 1963: Archeologický výskum v Bni. In: Vlastivedný časopis 12, s. 173–177.
- Hejna A., 1980: Die neuesten Ergebnisse der Burgenforschung in Böhmen. In: Offa Bd. 37, s. 204 až 300 (separát).
- Hodál F.–Menclová D., 1956: Hrad Bojnice. Bratislava.
- Hrubec I., 1971: Výskum zaniknutej dediny Dolný Poltár. In: Archeologické rozhledy 23, s. 69–79.
- Hudák J., 1984: Patrocínia na Slovensku. Bratislava.
- Chropovský B., 1972: Príspevok k problematike cirkevnej architektúry a počiatkom kresťanstva na Slovensku. In: Monumentorum tutela 8, s. 173–208.
- Jankovič V., 1984: Z dejín Uhrovcu a tamojšieho kaštieľa. In: Monumentorum tutela 11, s. 15–40.
- Kašička F.–Nechvátal B., 1983: K počátkům středověké architektury v jihozápadních Čechách – Radomyšl u Strakonice. In: Umění 31, s. 193–213.
- Kavuljaková J.–Menclová D., 1963: Oravský zámok. Bratislava.
- Knauz N., 1865: A bazini várkáporna s a csukárdi és szentgyörgyi templomok. In: Magyar Sion 3, s. 708–716.
- Kodoňová M., 1984: Beckovský výtvarný okruh v neskoréj gotike. In: ARS 1, s. 51–79.

- Konečný L., 1975-76: K funkci románských rotund jihozápadní Moravy. In: Sborník prací FFBU F 19-20, s. 115-118.
- Konečný L., 1980: Poznámka ke kulturně rituálnímu významu dvorce na Pohansku. In: zb. Slované 6.-10. století. Brno, s. 132-141.
- Könyöki J., 1905: A középkori várak különös tekintettel Magyarországra. Budapest.
- Krajčovič R., 1985: Jazyk na Velkej Morave a jeho kontinuita so slovenčinou. In: Hist. časopis 32, s. 293-304.
- Lux G., 1941: A füzéri vár kápolnatornyja. In: Technika, s. 238-249.
- Marsina R., 1961: K problematike najstarších zoborských listín. In: Historické štúdie 7, s. 201-220.
- 1971: Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. 1. Bratislava.
- 1978: Mesto a trh na Slovensku do konca 13. stor. In: Historický časopis 26, s. 77-93.
- Mályusz E., 1984: Zsigmond király uralma Magyarországon. 1387-1437. Budapest.
- Mályusz E., 1966: Die Eigenkirche in Ungarn. In: Studien zur Geschichte Osteuropas (Graz-Köln), t. 3, s. 76-95.
- Mencl V., 1937: Stredoveká architektúra na Slovensku. Praha-Prešov.
- 1965: Panské tribuny v našich románské architektúre. In: Umění 13, s. 29-62.
- Menclová D., 1954a: Hrad Zvolen. Bratislava.
- 1954b: Hrad Sklabiňa. In: Pamiatky a múzeá 3, s. 159-162.
- 1955: Krásna Hôrka. Bratislava.
- Mesterházy K., 1970: Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon. In: A debreceni Déri Múzeum Evkönyve 1968. Debrecen, s. 145-184.
- Mišík M., 1971: Prievidza. Banská Bystrica.
- Nešporová T., 1978: Trenčín. In: Významné slovanské náleziská na Slovensku. Bratislava, s. 217 až 223.
- Oriško Š., 1984: Kremnica. Bratislava.
- Paulíny E., 1965: Západoslovenské výpožičky v staromaďarskej lexike. In: O počiatkoch slovenských dejín (zb.), s. 190-204.
- Pesty F., 1861: A Templáriusok Magyarországon. Pest.
- Polla B., 1962: Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany). Bratislava.
- 1986: Košice - Krásna. (K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom.) Košice. V tlači.
- Ratkoš P., 1965: Podmanenie Slovenska Maďarmi. In: O počiatkoch slovenských dejín (zb.), s. 141 až 178.
- 1978: Naše sídliskové útvary v latinskej terminológii 9.-12. storočia. In: Archaeologia historica 3, s. 247-254.
- 1984: Kontinuita slovenského osídlenia v 9.-11. storočí. In: Slovenský ľud po rozpade Veľkomoravskej ríše. Bratislava, s. 13-38.
- Remiášová M., 1970: Výskum v areáli bojníckeho kostola. In: Vlastivedný zb. Horná Nitra 5, s. 201-209.
- Ruttkay A., 1976: Výsledky výskumu v Ducovom na Kostolci v rokoch 1968-1972 a 1975. In: Archeolog. výsk. a nál. na Slovensku v roku 1975. Nitra, s. 190-196.
- 1985: Problematika historického vývoja na území Slovenska v 10.-13. storočí z hľadiska archeologického bádania. In: Veľká Morava a počátky československé štátnosti. Praha-Bratislava, s. 141-185.
- Ruttkay A.-Slivka M., 1985: Cirkevné inštitúcie a ich úloha v sídliskovom a hospodárskom vývoji Slovenska v stredoveku. In: Archaeologia historica 10, s. 333-356.
- Sláma J., 1977: Svatojiřské kostely na raně středověkých hradištích v Čechách. In: Archeologické rozhledy 29, s. 269-280.
- Slivka M., 1981: Príspevok k dejinám a výstavbe hradu Slanec. In: Nové obzory 23, s. 119-131.
- Šedlák V., 1969: Príspevok k architektúre stredovekých hradov na západnom Slovensku. In: Monumentorum tutela 4, s. 445-455.
- Slovensko - Dejiny, 1971: Slovensko - Dejiny. Bratislava.
- Sörös P., 1912: A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. XII/b. Budapest.
- Streich G., 1984: Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters. Sigmaringen I-II.
- Tomaszewski A., 1974: Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- Tóthová Š., 1984: Archeologický výskum v areáli rotundy sv. Juraja v Skalici. In: Monumentorum tutela 11, s. 124-162.
- Třeštík D.-Merhautová A., 1984: Románské umění v Čechách a na Moravě. Praha.
- Turek R., 1965: K problému počátku raně feudálních emporových kostelů u nás. In: Právně historické studie 11, s. 17-27.
- Vallašek A.-Fiala A., 1978: Gotická sakrálna stavba na Spišskom hrade. In: Historica Carpatica 9, s. 169-216.
- 1984: Praveké a ranohistorické osídlenie hradného kopca a stavebný vývoj stredovekého hradu. In: Spišský hrad - NKP. Košice, s. 11-38.

- Varsik B., 1984: Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku. Bratislava.
- Vizdal J., 1983: Výsledky archeologického bádania Zemplínskeho múzea v Michalovciach po roku 1970. In: *Historica Carpatica* 14, s. 423-435.
- Wenzel G., 1874: *Stibor vajda*. Budapest.
- Závodszy L., 1904: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest.
- Žudel J., 1974: K otázke polohy, štruktúry a zániku stredovekého hradu Červený Kameň. In: *Zborník SNM - História* 14, s. 195-201.

Zusammenfassung

Beitrag zur Problematik der Beziehung mittelalterlicher Sakralobjekte und Feudalsitze in der Slowakei

Die gegenseitigen Beziehungen der weltlichen und kirchlichen Feudalherren besitzen im Rahmen der Erforschung der frühmittelalterlichen Gesellschaft Schlüsselbedeutung. Deshalb vertieft sich der Autor in Gedanken über vier Bereiche dieser Problematik in einer breiteren Zeitspanne, die vom 9. Jahrhundert bis zum Ende des Mittelalters reicht. Auf dem Gebiet der sogenannten Magnatenhöfe (komplette Untersuchung in Ducové, das im 10. Jahrhundert untergeht - Abb. 1) sieht er ihr Fortbestehen noch im 11. Jahrhundert (Dražovce, Krásna nad Hornádom - an Stelle des Benediktinerklosters und wahrscheinlich auch Michalovce, Bojnice, Kšinná, Sádok u.a.). Damals kommen im Blick auf die Kontinuität, die landesherrschaftlichen Pfarren ab und es entstehen Patronatkirchen auf Grund und Boden des Adels. Mit der Feudalisierung der Gesellschaft durch Formung einer Klasse vermögender Herren, Ritter und Junker verringerte sich bis zu einem bestimmten Grade die Macht des Königs. Während im 11. Jahrhundert rund 85 % des Bodens in der Slowakei dem Herrscher gehört hatten, waren es in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts nur mehr 25 bis 30 %, den reichen Magnaten gehörten 20-25 %, der Kirche nur 10-15 % und der Rest entfiel auf den niederen Adel. Aus päpstlichen Registern geht hervor, daß es im 13. Jahrhundert in der Slowakei rund 800 Pfarrkirchen gab, die künftig komplex zu untersuchen sind (Mencl führt in seiner klassischen Arbeit aus dem Jahr 1937 bloß 110 an!). Ein Sonderabschnitt wird den romanischen Kirchen mit typischen Adelstribünen gewidmet, die besonders nachdrücklich die Prärogative ihrer Gründer betonten. Ihre Anfänge verlegt der Autor in die erste Hälfte des 11. Jahrhunderts, und zwar am Beispiel einer freigelegten Kirche in Bína (Lage Apáti), die er jedoch für eine Klosterkirche mit landesfürstlicher Fundation hält. Die bisherigen Untersuchungen haben ergeben, daß die Emporenkirchen in der Slowakei auch durch Umbau älterer, sogar noch großmährischer Objekte entstanden sind (Kostolany pod Tribečom, Levice-Bratka, Dražovce, Boldog), die bis in die zweite Hälfte des 13. Jahrhunderts (in Bergbaugebieten) existierten.

Ein weiterer Problemkreis, der im Rahmen des gegebenen Themas zu überdenken war, sind die Patrozinien. Der Autor betont in diesem Zusammenhang den Kult des hl. Georg, der als Hüter befestigter Sitze gilt. Auf der beigelegten Karte (Abb.) ist zu sehen, daß sich dieser Kult schon an die ältesten Sakralobjekte bindet (Kostolany pod Tribečom, Nitrianska Blatnica, Skalica), dann an königliche Festen (Plášťovce) und befestigte Sitze überhaupt (Jur pri Bratislave, Jur nad Hronom, Zemplín, Plešivec, Hajnáčka u.a.). Der Autor weist darauf hin, daß er sich durch das ganze Mittelalter zieht (Kapelle aus Levoča).

Im Schlußteil skizziert der Autor die Erkenntnisse über die mittelalterlichen Burgkapellen, und dies schon seit dem 12. Jahrhundert (Uhrovec). Im Blick auf den Zweck und die Beschränkung der Seitenzahl des Beitrags war es unmöglich, eine eingehende Analyse ihrer Bauformen, stil- und zeitmäßigen Einreihung zu bringen. Die Arbeit wirft dann die Problembereiche eines weiteren multidisziplinären Forschungsprogramms der slowakischen Archäologie auf.

Abbildungen:

1. Großmährischer Herrenhof von Ducové (nach A. Ruttkay).
2. 1 - Malé Kosihy (Kreis Nové Zámky), 2 - Kostolany unter Tribeč (Kreis Nitra).
3. Sedmerovec, Teil von Pominovce (Kreis Považská Bystrica).
4. Karte der St. Georg Einweihung mit den Beziehungen zu den befestigten Objekten in der Slowakei (zusammengestellt vom Verfasser).
5. Burg Uhrovec (Kreis Topoľčany) mit romanischer Kapelle (Grundriß nach D. Menclová).
6. Burg Beckov - Grundriß der Burgkapelle (nach M. Kodoňová).
7. Burg Strečno - Grundriß und Lage der Kapelle.
8. 1 - Burg Krásna Horka, 2 - Burg in Bojnice.